

Fransız Eğitim Sisteminde Dini Sembollerin Kullanılması*

Arař. Gör. Tevfik Sönmez Küçük**

I. Giriş

Okullarda dini sembollerin kullanılıp kullanılmayacağı sorunsalı sadece Türkiye'nin değil, birçok Avrupa ülkesinin gündemini hâlâ meşgul etmektedir. Bu konuda ülkeler arasında yeknesak uygulama bulunmaması, tartışmanın nihai bir çözüme kavuşturulmasının en azından kısa vadede zor olduğunu göstermektedir. Aslında bunun nedeni ülkelerin devlet sistemlerinin tarihsel gelişim süreci içerisinde birbirinden farklı evrilmesi ve her bir toplumun kendine özgü yapısının olmasıdır. Ancak ne zaman ki dini semboller eğitim sisteminde yasaklanacak olsa, bu konuda temel referans olarak laiklik ilkesi gösterilmektedir. Bu nedenle laiklik kavramının anavatanında nasıl ortaya çıktığının tespiti önem arz eder. Söz konusu çalışma kapsamında da ilk önce, laiklik ilkesinin Fransa'da hangi koşullar altında önem kazandığı, kavramın toplum nezdinde sindirilmesi amacıyla hangi düzenlemelerin yapıldığı ve nihayet bu aşamada Fransız ulusunun yaşadığı travmatik gelişmeler aktarılacaktır. Bundan sonra, Fransız laiklik anlayışının hak ve özgürlükler ekseninde takındığı tavır tespit edilecektir. Katolikliğin zamanla yönetim iddiasını kaybetmesi militan laiklik anlayışının terkedilmesi sonucunu doğurduğu, ancak XXI. yüzyılın başlarından itibaren mücadelenin merkezinin nasıl İslam dini haline geldiği konuya ilişkin anket çalışmaları referans gösterilerek anlatılmaya çalışılacaktır. Nihayet, çalışmanın son bölümünde Fransız eğitim sisteminde dini simgelerin kullanılmasına ilişkin uygulamanın nasıl geliştiği tespit edilecektir. Bu bağlamda, Fransız Danıştay'ının konuya bakış açısı önem arz etmektedir. Zira Danıştay, başörtüsüyle eğitimin önünü açan görüş açıklamasında bulunsa da, bunun için somut olayda bazı mutlak şartların varlığını aramaktadır. Son olarak, konunun Fransa'da nihai bir çözüme kavuşturulması amacıyla kurulan Komisyonun önerileri, tespitleri ve bunun akabinde okullarda dini sembollerin kullanılmasını yasaklayıcı yasal düzenlemenin kabulü, eleştirel bakış açısıyla mercek altına alı-

* Bu Makale Hakem İncelemesinden Geçmiştir.

** Yeditepe Üniversitesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

nacaktır. Bu bağlamda, özellikle bir hususun altının çizilmesi gerekir. Söz konusu çalışma çerçevesinde yapılan tespitlerin hepsi Fransa'nın kendi özgü koşulları göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Dolayısıyla, toplumsal ve tarihi gelişimleri birbirinden tamamen farklılık arz eden Türkiye'ye çalışma kapsamında belirlenen çıkarımların uygulanması söz konusu değildir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye'de hâlihazırda bulunan köktendinci eğilim karşısında yükseköğretim kurumlarında başörtüsü kullanımının serbest bırakılmasının başta laiklik ilkesi olmak üzere cumhuriyetin diğer kazanımlarını tehlikeye attığı yönündeki içtihatı gözden kaçırılmamalıdır.

II. Fransa'da Laiklik İlkesinin Tarihsel Gelişimi

1789 Fransız Devrimi ve bunun sonucunda hazırlanmış olan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, laiklik kavramının temellerinin atılmasında işlevsel bir rol üstlenmektedir¹. Gerçekten, Devrimin zihinsel mimarı olan burjuvazi, mülkiyet hakkının kral ve kilisenin keyfi kullanımı altında olduğunun bilincindedi. Dolayısıyla, burjuvazinin siyasi mücadelesi sadece aristokratik güçlere karşı değil ve ayrıca kilisenin toplumsal ve siyasal yaşamdaki etkinliğinin azaltılması amacına yönelmiştir². Ticaretin önem kazanmasıyla etkinlik kazanan burjuvazinin gücünü pekiştirmek, kendi güdümünde olan merkezci ve tek yetkili kralların ortaya çıkmasına bağlı görülmüştür³. Zira ancak bu sayede burjuvazinin amacına hizmet eden siyasi istikrarın devamlılığı sağlanabilirdi. Ancak bu hedefin önündeki önemli engellerden birisi kilise olarak görülmekteydi. Aslında burjuvazinin, kilisenin toplumsal ve siyasal yaşamda söz sahipliği konusunda duyduğu kaygıların yersiz olmadığı belirtilmelidir. Frank Krallığı'nın doğuşunda ve iktidarının devamında kilisenin rolü yadsınamaz. Kral Kısa Pepen, tahta geçişini öncelikle Piskopos Boniface'ye sonra dönemin papasına onaylatarak, hükümdarlık yetkisinin Tanrı'dan alınması anlamına gelen “*tasdik*” usulünün önünü açmış oluyordu⁴. Kilisenin mallarının vergi muafiyetinden yararlanması ve yargılama mekanizması içerisinde pekçok dini mahkemenin bulunması⁵ Fransa'da Katolikliğin azımsanmayacak bir güçte olduğunu kanıtlar nitelikteydi.

İşte böyle bir ortamın ürünü olan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 10. maddesi laiklik yolunda atılmış ilk adımdır. 10. madde, “*Herkes, dini dahi olsa, düşüncelerini açıkladığından dolayı mağdur edilemez, meğerki bu düşünce tezahürü yasa ile korunan kamu düzenini bozsun*” demektedir. Bu hükümlerle, Ka-

1 Bihterin Vural Dinçkol ve Mehmet Akad, **Genel Kamu Hukuku**, Der Yay., İstanbul, 2002, s.352; Murat Aksoy, **Başörtüsü-Türban (Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme)**, Kitap Yay., İstanbul, 2005, s.224.

2 Bihterin Vural Dinçkol ve Mehmet Akad, **a.g.e.**, s.352

3 Bihterin Dinçkol, **1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik**, Kazancı Yay., İstanbul, 1992, s.16.

4 **İbid.**, s.13; ayrıca bkz. Jean Baubert, “**Laik Cumhuriyet**”, in: Jean Baubert, **Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik**, Çev. Fazıl Arabacı, Ufuk Yay., İstanbul, 2003.

5 Bihterin Dinçkol, **a.g.e.**, s.13.

tolik inancına mensup kişiler dışındakilere de dini özgürlük sağlanmaktaydı⁶. Hiç şüphesiz söz konusu hüküm en çok Protestanların hak ve özgürlüklerinin olumlu yönde gelişiminde güvence teşkil etmekteydi. Zira XVI. yüzyılda hız kazanan reform hareketleri sonucunda temel amaçları dinsel hoşgörünün toplumsal yaşamda egemen kılınması olan Protestanlar, liberal düşüncenin gelişimiyle farklılıkların bir toplumsal ayrışma nedeni olarak görülmemesinden yanaydı⁷. Ancak Bildirge'nin 10. maddesinin, yasal düzenlemeler olmaksızın tek başına pek bir anlam ifade etmediği de gözden kaçırılmamalıdır. İşte bu sebeple, 1790 yılında kilisenin idari yapısına ilişkin önemli bir değişikliğe gidilmiş ve psikopozların sayısı düşürülerek, bunların papa tarafından değil, il halkı tarafından seçilmesi öngörülmüş, aynı zamanda kilisenin tasarrufu altında bulunan mallara da el konularak bunlar yerel idarenin kullanımına bırakılmıştır⁸. Bu düzenlemenin hemen sonrasında hazırlanan 1791 tarihli ilk Fransız Anayasası, "*her insanın mensup olduğu dinin ibadetini yapma özgürlüğünü tanımaktadır*"⁹ hükmünü kabul ederek, din özgürlüğünü anayasal teminat altına almıştır. Bu gelişmeyi, medeni hukuk alanında yapılan atılım takip etmiştir. Gerçekten, 1792 tarihli yasa ile evlenme işlemleri din adamlarının tekelinden alınarak, belediye memurlarına verilmiş böylelikle nikâh işlemleri sivil bir yapılanma altında örgütlenmiştir¹⁰. Bu düzenleme, özellikle laiklik anlayışının toplumsal düzeyde kabulü için önemli bir adımdır. Zira salt siyasi iktidarın dünyevileştirilmesi, laiklik ilkesinin toplum nezdinde özümsemeyen, yabancı bir kavram olarak değerlendirilmesine yol açabilir. Bu sebeple, yasal düzenlemelerin toplumun gündelik yaşamını etkileyen bir karaktere sahip olması önem arz eder. Fransa'da laiklik yolunda atılan bu önemli adımlar 1795–1799 yılları arasında geçerli olan Anayasada devlet-kilise ayrılığının benimsenmesiyle taçlandırılmış da olsa, 1800'lü yılların başlarından itibaren Katoliklik tekrar güç kazanmış ve dinin toplumsal yaşama müdahale eğilimi kilise ve devlet arasında sürekli bir gerilimin doğmasına yol açmıştır¹¹. Hiç şüphesiz, Katolikliğin tekrar güç kazanmasında Napoleon'un etkisi yadsınmaz. Gerçekten, Napoleon, 1789 İhtilali sonucunda ortaya çıkmış olan devrimci, jakobenci, karmaşık ve kısmen kanlı döneme 1801 yılında Katolik Kilisesi ile Konkorda (Roma) Antlaşmasını imzalayarak son vermeyi tercih etmişti¹². Kiliseye tanınan bu imtiyaz kendisini pekçok alanda gösterdi. Devlet, bir yandan papazların maaş-

6 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.224.

7 Ahmet Yıldız, **Çeşitli Ülkelerde Din ve Devlet İlişkilerinin Düzenlenmesi**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Araştırma Servisi, 1993, s.1.

8 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.224; ayrıca bkz. **İbid.**, s.3.

9 İlky Okdemir, **Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik Bağlamında Üniversitelerde Türban Sorunu**, (Danışman: Prof. Dr. Mustafa Koçak), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005.

10 **Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu**, Çev. Der. Turhan Ilgaz, Paragraf Yay., Ankara, 2005, s.38; Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.224; Jean Baubérot, **a.g.e.**, s.95.

11 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.224.

12 Ahmet Yükleven ve Ahmet T. Kuru, **Avrupa'da İslam, Laiklik ve Demokrasi (Fransa, Almanya ve Hollanda)**, Tesev Yay., İstanbul, 2006, s.21.

larını öderken diğer yandan atamalarında etkin bir rol üstlenecek, aynı zamanda kilise ilk ve orta eğitimde tanınan bazı ayrıcalıklara tekrar kavuşacaktı¹³. Görüldüğü üzere, Katolik Kilisesiyle uzlaşma sağlanması, Fransa'da kiliselerin gücünün azalması biçiminde kendisini göstermemiş, aksine yapılan atılımlardan kısmen taviz verilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu geri adımın başka bir sonucu ise iki Fransanın ortaya çıkması olmuştur: Bir yanda Katolik monarşistler, diğer yanda laik cumhuriyetçiler¹⁴. Katolik monarşistlerin laik cumhuriyetçiler karşısındaki ilk kazanımı 1815'te gerçekleşmiştir. 1815'te, Katoliklik Fransa'da resmi devlet dini olarak kabul edilmiş, ayrıca eşlerin boşanamayacakları öngörülmüş ve nihayet 1825'te kutsal değerlere hakaret suç olarak tasnif edilmiştir¹⁵. Ancak Katoliklik, elde ettiği kazanımları uzun süre koruyamamıştır. Gerçekten, 1830 yılında resmi din uygulaması ile hakaret suçuna ilişkin yasal düzenleme ilga edilmiş, ancak boşanma yasağı 1884'e kadar devam etmiştir¹⁶.

Devlet yönetiminde bu kısa süreli Katolik hegemonyası, kiliseye verilen imtiyazların ne gibi sonuçları beraberinde getirebileceğini kanıtlamaktadır. Yaklaşık otuz yıl önce Bildirge kardeşlik, özgürlük ve eşitlik nidalarıyla kaleme alınırken, yüksek ihtimal kimse Katolikliğin devletin resmi dini olacağını öngöremezdi. İşte cumhuriyetçiler, bu tarihi tecrübenin ışığında 1879'da yapılan seçimleri kazanarak iktidara gelmişler ve böylece Fransa'da laikliğin gelişimi yolunda ikinci önemli adım atılmıştır. Bu dönemde eğitim zorunlu, ücretsiz ve laik olmuş, din dersi müfredattan çıkarılmış, ama çocukların dini eğitimi almalarını sağlamak için haftada bir gün okulların tatil edilmesine karar verilmiştir¹⁷. Bu dönem laiklik ilkesinin asıl fonksiyonunu gösterdiği zaman olarak görülebilir. Zira Fransa'da laiklik ilkesinin gelişimi eğitim-öğretimde dini unsurların temizlenmesi şeklinde kendisini göstermiştir¹⁸. Cumhuriyetçilerin o dönemki kilise karşıtı politikaları Fransız hukuk sistemini ciddi bir şekilde etkilemiş ve bunun sonucunda, günümüzde hala geçerli olan kilisenin toplumsal yaşama müdahalesini yasaklayan yasaların ortaya çıkmasına yol açmıştır¹⁹. 1901'de "*Dernekler ve Tarikatlar Kanunu*" ile tüm din kurumları dernek statüsüne kavuşturularak, tarikatlar devlet kontrolü altına girmiştir. Bu yasanın 13. maddesi: "*Tarikatlar, yasayla tespit edilen faaliyet alanları çerçevesinde hareket ederler*" demektedir²⁰. Madde, devletin tarikatların faaliyet-

13 **İbid.**

14 **İbid.**; ayrıca bkz. Jean Baubért, **a.g.e.**, s.97.

15 Jean Baubért, **a.g.e.**, s.97.

16 **İbid.**

17 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.225; Jean Baubért, **a.g.e.**, s.98.

18 Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002, s.90.

19 Brigitte Basdevant-Gaudemet "**Staat und Kirche in Frankreich**", in: Gerhard Robbers (Hrsg.), **Staat und Kirche in der Europäischen Union/ in Zusammenarbeit mit dem European Consortium for State and Church Research**, 2. Auflage, 2005, s.174.

20 **İbid.**, s.177.

lerine aktif olarak müdahil olma isteğini de göstermektedir²¹. Bu düzenlemeyi 1905 tarihli ve devlet ile kilise işlerinin kesin bir biçimde ayrıldığını düzenleyen “*Ayrılık Kanunu*” takip etmiştir. Bu Yasanın birinci maddesi “*Cumhuriyet vicdan özgürlüğünü sağlar. Tapınçların serbestçe yerine getirilmesini, yalnızca ve aşağıda kamu çıkarı doğrultusunda bildirilen kısıtlamalar altında güvence altına alır*” derken, ikinci maddeye göre, “*Cumhuriyet hiçbir tapıncı tanımaz, ücretlendirmez ve parasal yönden desteklemez [...]*”²². Yasanın 4. maddesi ise, devletin bütün dinler karşısında kör olduğunu yani hiçbir dini kesinlikle tanımayacağını ve yasanın yürürlüğe giriş tarihi olan 1 Ocak 1905’ten itibaren dini kurumların faaliyetlerine ilişkin bütçe ayırımının kaldırıldığını düzenlemektedir²³. Yasanın 27. maddesi, bir yandan dini gösterilerin ibadet yerleri dışında yapılmasının kamu düzeninin bozulmamasına bağlı kılarken, diğer yandan dini sembollerin ve işaretlerin dini kurumlar ile mezarlıklar istisna tutulmak üzere kamusal binalarda kesinlikle asılmayacağını öngörmüştür²⁴. Bu gelişmeleri laikliğin anayasal teminat altına alınması takip etmiştir. 1946 Fransız Anayasasının 2. maddesi Fransa’nın bütün dinlere saygı gösteren laik bir cumhuriyet olduğunu hükme bağlamaktadır. Bu hüküm 1958 tarihli Fransız Anayasasına da aynen aktarılmıştır. Anayasanın 2. maddesi, Fransız Cumhuriyeti’nin, herkese kanunlar nezdinde din merkezli bir ayırım öngörmeksizin eşit davranacağını belirtmiş ve Başlangıç’ta Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi’ne bağlılığa açıkça atıfta bulunularak Anayasanın din özgürlüğünü, eşitliğini kabul ettiği anlatılmak istenmiştir²⁵.

III. Fransız Laiklik Anlayışı

Fransa’da laiklik ilkesinin tarihsel gelişim süreci göz önünde bulundurulduğunda, bu kavramın yüzyıllar süren bir uzlaşma geleneğinin ürünü olmasının yanı sıra, çatışmanın sonucu ortaya çıktığı görülmektedir²⁶. Aslında bu yargı batılı toplumların hemen hepsi için geçerli bir tespittir. Gerçekten, batılı toplumlar modernleşme, hak ve özgürlüklerin kazanılması için uzun yıllar ekonomik, felsefi ve siyasi mücadelelerde bulunmuşlar ve bunun sonucunda demokratik hak ve özgürlüklerini devletten zorla almışlardır²⁷. Hak ve hürriyetlerin siyasi ve toplumsal alanda yerleşmesinde çekilen güçlükler, kavramların ister istemez daha sert yorumlanmasına neden olmuştur. Bu durum, kendisini en çok Fransa’da göstermiştir. Fransız İhtilalinden sonra ortaya çıkan radikal akımlardan Jakobenzimin temsilcisi Saint-Just “*Özgürlük düşmanlarına özgürlük yok*” diyerek, özgürlükçü ortamdan faydalanarak demokratik rejimi ortadan kaldırıp yerine totaliter düzenin kurulmasını

21 Tevfik Sönmez Küçük, **Das Kopftuchverbot im türkischen Bildungssystem**, (Danışman: Prof. Dr. Martin Hochhuth), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Heidelberg, 2008, s.11.

22 **Fransa’da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu**, s.39.

23 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.225.

24 Bihterin Vural Dinçkol ve Mehmet Akad, **a.g.e.**, dip not 493, s.352.

25 Bihterin Dinçkol, **a.g.e.**, s.47.

26 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.225; Jean Baubert, **a.g.e.**, s.99.

27 Serap Yazıcı, **İnsan Hakları Açısından Laiklik**, Kurtiş Yay., İstanbul, 1994, s.18.

isteyenlerin engellenmesi gerektiğini savunmuştur²⁸. Bu anlayış Fransız laiklik anlayışı üzerinde de etkili olmuştur. Zira Fransa'da o dönemde totaliter rejim etkisini Kilise üzerinden göstermekteydi. Kilisenin, devlet yönetiminde söz sahibi olma iddiası demokrasinin gelişimine engel olmaktaydı. XIX. yüzyıl boyunca din merkezli yaşanan tartışmalar ve nihayetinde kilise-devlet ayrılığının kesin bir biçimde kabul edilmesi, bu sert laiklik anlayışının en önemli göstergesidir.

Aslında militan laiklik anlayışını, kilise-devlet ayırımı tatmin etmez. Bu düşüncenin taraftarları, tüm kamusal alanın dini öğelerden arındırılmasını ve nihayet devletin tüm dinler karşısında kör olup, hiçbir dinsel kuruma kesinlikle doğrudan veya dolaylı ekonomik destek vermemesi gerektiğini savunurlar²⁹. Bu düşünce sisteminde dinin, sosyal yaşamdan tümüyle soyutlanması için devletin din üzerinde de dolaylı bir kontrolü bulunması gerekir³⁰. Ancak bu etkileşim dinlerin desteklenmesini öngörmez. Aksine buradaki amaç, devletin laikliğe aykırı faaliyetlere karşı kendisini devamlı bir şekilde daha rahat savunabilmesinin sağlanmasıdır³¹. Dolayısıyla, burada bir çelişki söz konusu değildir. Bir yandan kilise-devlet ayrılığının kabul edilip, diğer yandan tarikatların faaliyet alanlarının yasayla tespit edileceğini hükme bağlayan 1901 tarihli Kanununun 13. maddesi bu anlayışın tipik bir göstergesidir.

Militan laiklik anlayışının tam karşısında pozitif laiklik düşüncesi yer almaktadır. Bu laiklik modelinde devletin dinler karşısında pozitif tarafsızlığı söz konusu olup, dinlere belirli şartlar altında, özellikle dinsel özgürlüklerin gelişiminde gerekli olduğu müdetce, ekonomik yardımda bulunulur³². Ayrıca dini sembollerin eğitim kurumlarında kullanılmasına, tarafsız olmak zorunluluğu bulunmayan öğrenciler için okul düzeni ile diğer öğrencilerin özgürlükleri zarar görmediği sürece izin verilir³³. Ancak, devletin tarafsızlığını temsil eden memurların, görevleri başında dinsel sembol kullanımı yasaklanmıştır.

Bu iki farklı laiklik tipinden Fransa'nın tercihi zaman içerisinde farklılık göstermiştir. Gerçekten, İhtilal sonrası Fransa, bazı değerlerin korunması hususunda daha fazla hassasiyet gösteriyordu. Bunda Katolikliğin toplumsal gücünün fazla olmasının da etkisi büyüktü. Ancak zaman içinde laiklik kavramın toplumsal düzeyde benimsenmesi ve dinin devlet işlerini idare etme iddiasını kaybetmesi Fransa'daki laiklik anlayışını da etkilemiştir. Böylelikle katı laiklik anlayışı yavaş yavaş terk edilerek, özellikle cezaevleri gibi devletin kesin hâkimiyeti altında

28 Yusuf Şevki Hakyemez, **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Seçkin Yay., 2000, s.49.

29 Clémence Delmas, **Das Kopftuchverbot in Frankreich (Ein Streit um die Definition von Laizität, Republik und Frauenemanzipation)**, Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2006, s.36-37.

30 Yusuf Şevki Hakyemez, **a.g.e.**, s.210.

31 Clémence Delmas, **a.g.e.**, s.37.

32 **İbid.**, s.35.

33 **İbid.**

çalışan din adamlarına sosyal sigorta hizmetleri sağlanması³⁴, kamu malı olan dini binaların bakımı hususunda dini derneklere vergi muafiyeti uygulanması³⁵ ve bireylerin, istedikleri her zaman terk edemeyecekleri kurumlar olan ceza ve tutukevleri ile hastanelerde, ibadetlerini yerine getirebilmeleri için bir takım önlemler alınması devlete görev olarak yüklenmiştir³⁶. Bu laiklik anlayışı eğitim kurumlarında dini sembollerin kullanılmasının laikliğe uygun olduğunu belirten Danıştay kararlarıyla perçinlenmiştir. Her ne kadar çalışmanın ilerleyen safhalarında üzerinde durulacak da olsa, Fransız Danıştay'ının 2000'li yıllara kadar okullarda başörtüsü kullanımına ilişkin yasaklayıcı bir tavır içerisinde olmadığı söylenebilir³⁷. Gerçekten, 1992–1999 arasında Danıştay'ın, okulda başörtüsü taktıkları için öğrencilerin okul idaresince atılmalarının iptalinin istemine ilişkin verilen 49 kararın, 41'i başörtülü öğrencilerin lehine sonuçlanmış³⁸. Ancak bu laiklik modeli XXI. yüzyılın ilk yıllardan itibaren yerini millitan laiklik anlayışına bırakmıştır. Bu değişikliğin temel nedenleri, sadece 11 Eylül 2001 saldırısı ile Afganistan ve Irak'da yaşanan savaş değil ve ayrıca 90'lı yıllarda yaşanan Cezayir iç savaşıdır³⁹. Hiç şüphesiz bu sebepler arasına, yabancı kökenli vatandaşların toplumsal yaşama katılımında yaşadığı güçlüklerin artmasını ve dinsel duyarlılıkların ivme kazanmasını eklemek mümkündür⁴⁰. Nedeni ne olursa olsun, başta laiklik olmak üzere kavramlara bakış açısındaki bu değişiklik toplumsal düzeyde yansımalarını göstermiştir. Gerçekten, 2003 yılında 1000 kişi üzerinde yürütülen bir ankette Fransızların % 62'si, İslamı, Cumhuriyetle uyumlu bulmadığını dile getirirken, % 70'lik bir kısım devlet okullarında başörtüsü kullanımının karşısında olduğunu ifade etmiştir⁴¹. Müslüman Fransız vatandaşların sorulara verdikleri cevaplar ise şöyledir: Müslümanların % 78'i, İslamı kesinlikle Fransız Cumhuriyetiyle uyumlu gördüğünü söylerken, % 40'lık kısım olası başörtüsü yasağını desteklediğini dile getirmiştir⁴². Anketten çıkan üç sonuç vardır: İlk olarak Müslüman Fransızlarla Müslüman olmayan Fransızların İslama bakış açıları tamamen farklıdır. İslam dinine mensup olmayan Fransızlar için bu farklılığın nedeninin son dönemde yaşanan küresel gelişmeler olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu iki grup arasındaki yorum farkının kaldırılması Fransız Müslümanların toplumsal yaşama entegrasyonu için zorunludur. İkinci tespit, Müslüman olmayan Fransız vatandaşlarının büyük çoğunluğunun okullarda başörtüsü takılmasına karşı olduğudur. Yapılan diğer anketler de bu savı destekler niteliktedir. Gerçekten, başka

34 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.226; Brigitte Basdevant-Gaudemet, **a.g.e.**, s.194.

35 Jean Baubert, **a.g.e.**, s.101.

36 Brigitte Basdevant-Gaudemet, **a.g.e.**, s.194.

37 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.257.

38 Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru, **a.g.e.**, s.25.

39 Clémence Delmas, **a.g.e.**, s.23.

40 Murat Aksoy, **a.g.e.**, s.257.

41 Frank Schenker, **Das Kopftuchverbot an Frankreichs Schulen (Eine Policy-Analyse)**, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007, s.28-29.

42 **İbid.**

bir anket sonucuna göre, Fransızların % 87'lik bir kısmı devlet okullarında başörtüsü kullanılmasına karşı olduğunu ifade etmiştir⁴³. Son olarak, Müslüman Fransızların % 40 gibi bir çoğunluğunun başörtüsü yasağını desteklemeleri dikkat çekicidir. Soruya yanıt vermeyenlerin oranının % 5 olması, % 40'lık rakamı daha da anlamlı kılmaktadır.

Ancak Fransa'da istisnai olarak militan laiklik anlayışının uygulanmadığı bir bölgenin de bulunduğu belirtilmelidir. Burası, Fransa'nın laikleşme sürecinde Almanya'nın idaresinde olan Alsace-Moselle bölgesidir. Bu bölge her ne kadar, 1918 yılında Fransa'nın yönetimine geçmiş de olsa, bölgenin iç yapılanması eski halini korumuştur. Diğer bir anlatım ile Almanya için geçerli olan devlet-kilise ayırımındaki karşılıklı uzlaşma bölgeyi ciddi biçimde etkilemiştir. Fransa da bölgenin kendine has koşullarına uygun davranmıştır. Gerçekten, Fransa burada din adamlarının arasında dini veya mezhepsel hiçbir ayırım öngörmeksizin maaşlarını ödemekte ve yüksek seviyedeki din adamlarının atanmasına karışmaktadır⁴⁴.

İşte görüldüğü üzere, Fransız laiklik anlayışının son tahlildeki eğilimi, istisnai Alsace-Moselle bölgesi haricinde militan laiklik yönündedir. Böylece, Fransa, laiklik modeli olarak iki asır önceye tekrar geri dönmüştür. Ama bu sefer mücadele edilip, kamusal yaşamdan fiilen uzaklaştırılan Katoliklik değil, İslam dininin kendisidir.

IV. Fransız Eğitim Sisteminde Dini Sembollerin Kullanılmasına İlişkin Uygulama

Fransa'da okullarda dini sembollerin kullanılmasına ilişkin ilk tartışma, 1989 yılında üç Müslüman kız öğrencinin okulda başörtüsü takmak istemesi üzerine çıkmıştır. Okul idaresi bu isteme olumsuz yanıt verse de, öğrenciler bu karara uymamışlar, bunun üzerine de okuldan uzaklaştırılmışlardır. Dönemin Milli Eğitim Bakanı Lionel Jospin ise, meselelerin taraflar arası diyalog ve uzlaşma ile çözümlenmesi yönünde açıklamada bulunsa da, bu ifade gerek Bakanın kendi partisinden gerekse Fransız basınından sert eleştiriler almış ve Bakan, meselelerin nihai çözüme kavuşturulması amacıyla Danıştay'dan görüş istemek zorunda kalmıştır⁴⁵. Danıştay, yaptığı açıklamada okullarda başörtüsü kullanımının din ve vicdan özgürlüğünün bir parçası olarak görülmesi gerektiğini, özgürlüğün sınırının okul düzeninin ve dirliğinin bozulmaması olarak değerlendirileceğini, yani başörtüsünün somut olayda başka öğrenciler üzerinde tahrik, baskı ve propaganda aracı olarak kullanılmadığı sürece okuldan uzaklaştırmanın söz konusu olamayacağını ifade etmiştir⁴⁶. Danıştay, öğrenci veya başka eğitim görevlisinin özgürlüğüne, onuruna, onların sağlık ve güvenliklerine dokunacak şekilde ba-

43 Clémence Delmas, *a.g.e.*, s.26.

44 Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s.22.

45 *İbid.*, s.25.

46 *İbid.*; Murat Aksoy, *a.g.e.*, s.256; Frank Schenker, *a.g.e.*, s.21.

şörtlüsünün kullanılmasını ve eğitimin normal işleyişine zarar verecek tüm uygulamaları kesin bir biçimde yasaklamıştır⁴⁷. Danıştay'ın bu açıklaması, okullarda başörtüsü kullanımını serbest kılan bir niteliğine sahip gibi görünse de, kararın içerisinde birçok yasaklayıcı hüküm barındırdığı açıktır. Gerçekten, Danıştay, genel nitelikli sınırlayıcı bir hüküm getirmek yerine okullarda başörtüsü kullanımını belirli şartlara tabi kılmış, her somut olayda bu şartların ihlal edilip edilmediğinin araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, beden eğitimi derslerine dini inanç gerekçe gösterilerek katılmamak, bu derslerde öğrencinin başörtüsünü çıkarmaması veya tüm bunların dışında okul sınırları içerisinde dini gösteri yapmanın eğitimin işleyişini ciddi aksattığı için kabul edilemez olduğu ifade edilmiştir⁴⁸. Ancak Danıştay'ın, başörtüsü kullanımının okullarda serbest olduğu yönündeki içtihatı kamuoyunda eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin temel kaynağı ise, Fransa'daki okulların özelliğidir. Fransa'da okullar tarih boyunca özgürleşmenin, eleştirel düşüncenin, kültürel ve ailevi mirasın tartışmaya açıldığı mekânlar olarak görülmüştür⁴⁹. Dolayısıyla, dini sembollerin kullanımının okullarda serbest bırakılması bu çoğulculuğun bozulmasına neden olabileceği iddia edilmiştir.

XXI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren, yukarıda da belirtildiği üzere, İslam gerek ulusal gerekse küresel alanda haksız eleştirilere maruz kalmıştır. Kamuoyunda oluşan bu genel tablo üzerine dönemin Cumhurbaşkanı olan Jacques Chirac, okullarda kullanılan dini sembollerin laikliğe aykırı olup olmadığının araştırılması için bir komisyon kurulması talimatını vermiştir. 18 uzman akademisyenden oluşan komisyonun başkanı Bernard Stasi olduğu için, Komisyon kamuoyunda “*Stasi Komisyonu*” olarak anılmıştır. Komisyonun hazırladığı rapor, kural olarak iki ana konu üzerine yoğunlaşmıştır. Bunlar: Fransa'da laikliğin geçirdiği tarihsel gelişim ile dini sembollerin, özellikle de başörtüsünün, devlet okullarında kullanılmasının laiklik ilkesine uygunluğu ve başörtüsü kullanılması konusunda kadımlar üzerinde herhangi bir baskının olup olmadığıdır. Ancak raporda bunların dışında da bazı tekliflerde bulunulmuştur. Bunlardan en çok ses getireni Museviliğin ve İslamiyetin bir dini bayramının resmi tatil olarak kabul ve ilan edilip, okulların bayram döneminde kapalı olmasıdır⁵⁰. Komisyonun bu teklifi Fransa'da başta Chirac olmak üzere rağbet görmese de, bazıları Komisyonun bu düzenlemesinin asıl amacının okullarda dini sembollerin yasaklanması yönündeki fikrinin karşısında adeta bir “*diyet*” işlevi gördüğünü iddia etmiştir⁵¹. Komisyon raporunda okullarda dinsel

47 **Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu**, s.66.

48 **İbid.**, s.67. Fransız Danıştay'ının, 10 Mart 1995 tarihli Aoukili kararı, 27 Kasım 1996 tarihli Atouff ve yine aynı tarihli Wissaadane kararları ile 27 Kasım 1996 tarihli İslami Kuzey Birliği Kararı bu yöndedir.

49 Frank Schenker, **a.g.e.**, s.65.

50 Klaus Nientiedt, “**Frankreich: Auf dem Weg zu einem Kopftuch-Verbot**”, Herder Korrespondenz Jahrgang 58 Heft 2, 2004, s.63.

51 **İbid.**, s.64.

sembollerin kullanılmasıyla ilgili ilginç tespitler yer almaktadır. Buna göre, başlı başına görünür bir dinsel sembolün okul içerisinde taşınması okul dinginliğini alt üst etmeye elverişli olup, öğrencilere özellikle tarih, doğa bilimi gibi modern bilimin temelini oluşturan başlıca derslerin öğretilmesine karşı çıkan davranışlar öğretim disiplinini olumsuz etkilemektedir⁵². Kaldı ki, Komisyona göre, yürütülen araştırmalar sessiz çoğunluğu oluşturan Müslüman kadınların üzerinde başörtüsü kullanmaları yönünde bir ailevi ve toplumsal baskının bulunduğunu kanıtlamakta olup, Cumhuriyet genç kızların bu hüznü haykırılarına sessiz kalmaz⁵³.

İşte görüldüğü üzere, Komisyon ilk olarak bir varsayım üzerinden hareket etmektedir: Okullarda dini semboller okul düzenini bozacaktır. Oysaki Fransız Danıştayını dini sembollerin kullanılmasında her somut olayda okul dinginliğinin bozulup bozulmadığının araştırılması gerektiğini belirtmekteydi. Dolayısıyla, idari yargının öngörmediği bir tehlike, bir komisyon tarafından dile getirilmiştir. Bu değişiklik Fransa’da din özgürlüğünün gelişimini olumsuz etkilemiştir. Komisyon raporundaki diğer bir varsayım başörtüsü takan kadınlar üzerinde bir baskının bulunduğudır. Ancak böyle bir genelleme yapmak tehlikelidir. Bazı genç kızlar, başlarını bir baskı neticesinde örtüyor olabilir. Bu durumun bireylerin hak ve özgürlüklerini zedeleyeceği inkâr edilemez. Ancak kendi dini inançları doğrultusunda başını örten kadınların varlığı da gözden kaçırılmamalıdır. Gerçekten de, Eylül 2003’te Lila ve Alma Lévy kardeşler başlarını örttikleri nedeniyle okul idaresince pek çok kez uyarılmalarına rağmen bu fiilerden vazgeçmediklerinden okuldan uzaklaştırılmışlardır. Ailedeki kimsenin İslam dinine mensup olmamasına ve anne ve babanın kızlarının başörtüsü kullanmalarına sıcak bakmamalarına rağmen, Lévy kardeşler ısrarla, İslamı kendilerinin keşfettiklerini ve Tanrı’nın emri olarak gördükleri başörtüsünü kendi istekleriyle takmak istediklerini dile getirmişlerdir⁵⁴. Bu olay, aslında baskı konusunda yapılacak bir genellemenin doğru olmadığını en önemli kanıttır

Komisyon, laiklik hakkında hazırlanacak yasa önerisinde düzenlemenin şöyle olmasını öngörmüştür: “*Vicdan özgürlüğüne ve sözleşmeye bağlı özel kurumların kendi özgürlüklerine saygı içinde, okul, kolej ve liselerde, dini ya da siyasi aidiyeti gösteren kıyafet ve işaretler yasaktır. Her türlü yaptırım orantılıdır ve öğrenci üstüne düşen mecburiyetlere uymaya davet edildikten sonra alınır*”⁵⁵. Komisyon önerisinde işaretler için şu ifadeler kullanılmıştır: “*Yasak kapsamındaki dinsel kıyafet ve işaretler, büyük haç, başörtüsü ve kipa gibi bariz şekilde fark edilebilen işaretlerdir. Madalya, küçük haç, Hz. Davud yıldızı, Aziz Fatma eli, Küçük Kuran gibi bariz şekilde fark edilebilir olmayan işaretler bu kapsamda değildir*”⁵⁶.

52 Fransa’da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu, s.81.

53 *İbid.*, s.107-108.

54 Frank Schenker, *a.g.e.*, s.44.

55 *İbid.*, s.108.

56 Murat Aksoy, *a.g.e.*, s.258.

Öneride ilk dikkat çeken, yasağın kapsamının sadece devlet okullarıyla sınırlı tutulmuş olmasıdır. Böylece, öğrenciler söz konusu sembolleri özel okullarda kullanabileceklerdir. Ancak, Fransa'daki özel okulların dağılımına bakıldığında, özel okulların % 95'lik kısmının Katolik diğer kısmın ise, Musevilik veya Protestanlık okullarının olduğu bilinmektedir⁵⁷. İslam dinini esas alan özel okulların sayısı oldukça azdır. Bu okullar Fransız Devleti'yle eğitim müfredatı konusunda sözleşme imzalamışlardır. Bunun dışında sayıları az olan ve Fransız Devleti'yle herhangi bir sözleşme imzalamamış olan dini okullar da mevcuttur. Ancak bu okullar devletin sıkı denetimindedir. Böylece, Müslüman kız öğrenciler için kural olarak iki seçenek vardır: Ya eğitimlerine devam edebilmek için başörtülerinden vazgeçecekler ya da diğer dini özel okullara gideceklerdir. Ancak aynı durum diğer inançlara mensup öğrenciler için söz konusu değildir. Kısacası, ortada bir fiili eşitsizlik mevcuttur. Bu eşitsizliğin yarattığı olumsuz sonuç kendisini 2004–2005 öğretim yılında açıkça göstermiştir. Gerçekten, bu dönemde 172 öğrenci başörtülü bir şekilde okula alınmadıkları için eğitimlerine devam etmemiş, 47 öğrenci disiplin kararıyla okuldan uzaklaştırılmış, 3 öğrenci Katolik okullarına gitmiş, 533 öğrenci başlarını açmayı kabul ederek eğitimlerine devam etmiştir⁵⁸. Başka bir anlatım ile özel okullarda dini sembollerin kullanılmasına izin verilmiş olması, Fransa'nın kendine özgü durumu nedeniyle, Müslüman öğrenciler için pek bir anlam ifade etmemiştir. Gerçi, Katolik okullarındaki eğitim ulusal müfredatla paralellik arz etmekte, yani zorunlu olarak verilen din dersinin dışında, dini pratiğe ilişkin dersler bile seçmeli olarak verilmektedir⁵⁹. Ancak, Katoliklik mezhebine ilişkin sembollerin kullanıldığı bir okulda eğitim görmek bile aslında başlı başına, müslüman öğrencilerin vicdan özgürlüğünü zedeleyebilecektir.

Öneriye dair ikinci tespit, yasak kapsamına üniversitelerin dâhil edilmemiş olmasıdır. Komisyon bu konuya ilişkin olarak raporunda, üniversitelerde yetişkin kişilerin okuduklarını ve üniversite öğrencilerinin dini, siyasi veya felsefi düşüncelerini serbestçe ifade etme hakları olduğunu belirtmiştir⁶⁰. Ancak öğrencilerin yetişkinliğinin göreceli bir kavram olduğu gözden kaçırılmamalıdır. 18 yaşındaki bir lise öğrencisiyle, aynı yaştaki üniversite öğrencisi arasında yetişkinlik bakımından bir fark yoktur. Kaldı ki, Komisyonun raporunda belirttiği gibi genç kızlar üzerinde eğer bir baskı varsa, bu toplumsal ve ailevi baskının kişiler üniversiteye gittiği zaman kalkacağını düşünmek bir çelişkidir. Baskı, kişinin iradesini bu denli ciddi bir biçimde etkilemekteyse, salt üniversite öğrencisi olmak baskıyı ortadan kaldırmaz. Zira baskı, kişinin kendisiyle ilgili değil, dış etkenlerin ürünü olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, böyle bir baskının varlığı kabul edilmekteyse, dini simgelerin kullanılması yasağı aynı şekilde üniversiteler için de geçerli olmalıdır.

57 Clémence Delmas, *a.g.e.*, s.44.

58 Ahmet Yükleleyen ve Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s.26.

59 Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. aşağıda verilen web sayfasındaki St. Mauront Lisesi Müdürü Jean Chamoux'un açıklamalarına: http://dunyabulteni.net/news_detail.php?id=54399, Son Ulaşım Tarihi: 7 Nisan 2010, Saat 13:52

60 **Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu**, s.111.

Öneriyle ilgili diğer tespit, yasak kapsamına tüm dini sembollerin değil, sadece dikkat çekici olan başörtüsü, büyük haç ve kıpanın dâhil edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, küçük dini semboller yasak kapsamına alınmamıştır. Ancak, raporda ifade edilen Aziz Fatma eli, Davud yıldızı gibi semboller günümüzde dini olmanın çok, kültürel semboller olarak görülmekte ve adeta bir gündelik takı işlevi görmektedir⁶¹. Böylece, bu gibi sembollerin kullanımının serbest bırakılmasının pek bir anlamı yoktur. Ayrıca asıl mesele başörtüsü ve kıpanın kullanılmasına ilişkindir. Küçük dini sembollerin taşınmasına dair kamuoyunda herhangi bir tartışma yokken, bunların serbest bırakılmasını öngörmek, tartışmanın merkezinin başka noktaya kaydırılmaya çalışılması çabasından başka bir şey olmadığını göstermektedir.

Öneriye ilişkin son tespit, yasağın hem öğrenciler hem de öğretmenler için geçerli olduğudur. Aslında Fransa’da idarenin tarafsızlığı ilkesinden dolayı, kamu hizmeti verenlerin dini sembol kullanamayacağı konusunda öteden beri bir fikir birliği bulunmaktadır. Komisyon raporunda da bu hususu açıkça dile getirmiş ve kamu hizmeti alan kişilerin, idarenin tarafsız olduğu konusunda şüpheye düşmemeleri gerektiğini, dolayısıyla idari görevlilerin dini sembol kullanmalarının mümkün olmadığını belirtmiştir⁶².

Komisyonun söz konusu Önerisi Fransız Meclisi’nde 10 Şubat 2004’de 491 kabul, 31 çekimser ve 36 red oyla, Senato’da ise 20’ye karşı 276 oyla kabul edilmiş ve nihayet 15 Mart 2004’te Chirac tarafından imzalanarak yasalaşmıştır⁶³. Yasada sadece dikkat çekici/gösterişli dini sembollerin kullanılması yasaklanmıştır. Bunlar daha önce belirtildiği üzere, başörtüsü, büyük haç ve kipadır. Siyasi semboller yasak kapsamına alınmamıştır. Zira halen yürürlükte olan 1936 tarihli yasada bu gibi sembollerin kullanılması zaten yasaklanmıştır⁶⁴.

V. Sonuç

İşte görüldüğü üzere, Fransız laiklik anlayışı tabansal bir hareketin neticesi olarak ve toplum içerisinde özümşenerek bugünkü yapısına ulaşabilmiştir⁶⁵. Zamanla küresel, ulusal ve dini nedenler laiklik ilkesinin de farklı yorumlanması sonucunu doğurmuştur. Bugün egemen olan militan laiklik tipi devlet okullarının dikkat çekiçi/gösterişli dini sembollerden tamamen arındırılmasını amaçlar. Bu bağlamda, Stasi Komisyonunun sorunun çözüme kavuşturulması amacıyla hazırladığı raporun dikkatli tahlil edilmesi gerekmektedir. Fransız toplumunun farklı kesimleri arasında sosyal ayrılmaya, kargaşaya neden olacak şekilde yapılacak genellemelerin sorunun çözümünden çok, içinden çıkılmaz bir hal almasına yol

61 Frank Schenker, *a.g.e.*, s.49.

62 **Fransa’da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu**, s.55.

63 Frank Schenker, *a.g.e.*, s.68; Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru, *a.g.e.*, s.26.

64 Frank Schenker, *a.g.e.*, s.73.

65 Tevfik Sönmez Küçük, *a.g.e.*, s.16.

açabileceği unutulmamalıdır. Laiklik kavramının en önemli fonksiyonu bir uzlaşma aracı olmasıdır. Eğitim kurumlarında dini sembollerin kullanılmasının yasaklanması hiç şüphesiz, devletlerin kendi tarihi ve toplumsal yapılarını dikkate alarak yaptıkları bir seçimdir. Ancak tercih yapılırken adaletin tam teminatı için eğitim sistemine ilişkin fiili durumun da dikkate alınması gerekir. Günümüzde Fransa’da müslümanların kendi dinlerini öğrenebilecekleri, başörtülerini takabilecekleri müslüman okul sayısının sadece iki olduğu⁶⁶ göz önünde bulundurulursa, müslüman öğrencilerin diğer dinlere mensup öğrenciler karşısında başka dini okullara gitmekten veya başörtülerini çıkarmaktan başka bir tercih haklarının bulunmadığı görülecektir. Bu mağduriyetin ortadan kaldırılması ve müslüman öğrencilerin tıpkı diğer dinlere mensup öğrenciler gibi, eşit haklara kavuşması için Fransız hükümetinin etkin bir rol üstlenmesi, Fransa’da sorunun sadece yasal düzeyde değil, toplumsal manada çözümü için de yegâne yoldur.

KAYNAKÇA

AKSOY, Murat: Başörtüsü-Türban (Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme), Kitap Yay., İstanbul, 2005.

BASDEVANT-GAUDEMET, Brigitte: “Staat und Kirche in Frankreich”, in: Gerhard Robbers (Hrsg.), Staat und Kirche in der Europäischen Union/ in Zusammenarbeit mit dem European Consortium for State and Church Research, 2. Auflage, 2005, s.171 vd.

BAUBERT, JEAN: “Laik Cumhuriyet”, in: Jean Baubert, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Çev. Fazıl Arabacı, Ufuk Yay., İstanbul, 2003, s.93 vd.

DELMAS, Clémence: Das Kopftuchverbot in Frankreich (Ein Streit um die Definition von Laizität, Republik und Frauenemanzipation), Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2006.

DİNÇKOL, Bihlerin: 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yay., İstanbul, 1992.

Fransa’da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu: Çev. Der. Turhan Ilgaz, Paragraf Yay., Ankara, 2005, s.37 vd.

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki: Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası, Seçkin Yay., 2000.

KÜÇÜK, Tevfik Sönmez: Das Kopftuchverbot im türkischen Bildungssystem, (Danışman: Prof. Dr. Martin Hochhuth), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Heidelberg, 2008.

66 Clémence Delmas, a.g.e., s.44.

NIENTIEDT, Klaus: “Frankreich: Auf dem Weg zu einem Kopftuch-Verbot”, Herder Korrespondenz Jahrgang 58 Heft 2, 2004, s.63 vd.

OKDEMİR, İLKAY: Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Laiklik Bağlamında Üniversitelerde Türban Sorunu, (Danışman: Prof. Dr. Mustafa Koçak), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2005.

SCHENKER, Frank: Das Kopftuchverbot an Frankreichs Schulen (Eine Policy-Analyse), Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007.

TANÖR, Bülent/YÜZBAŞIOĞLU, Necmi: 1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002.

VURAL DİNÇKOL, Bihterin /AKAD, Mehmed: Genel Kamu Hukuku, Der Yay., İstanbul, 2002.

YAZICI, Serap: İnsan Hakları Açısından Laiklik, Kurtiş Yay., İstanbul, 1994.

YILDIZ, Ahmet: Çeşitli Ülkelerde Din ve Devlet İlişkilerinin Düzenlenmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Araştırma Servisi, 1993, s.1 vd.

YÜKLEYEN, Ahmet/ KURU, Ahmet T.: Avrupa’da İslam, Laiklik ve Demokrasi (Fransa, Almanya ve Hollanda), Tesev Yay., İstanbul, 2006.